

मराठी नाट्यसंगीताची उपेक्षा होत आहे का ?

पं. सुजन राणे, प्लेन्सबोरो, न्यू जर्सी.

संगीत विशेषतः नाट्यसंगीत हा महाराष्ट्रीय संस्कृतीचा एक अविभाज्य भाग गेल्या १५० वर्षात होवून बसला आहे. शाकुंतल, सौभद्र, संशय कल्लोळ व मानापमान या नाटकातील पदांचा मराठी मनावर येवढा पगडा आहे की ती पदे घरोघरी वर्षानुवर्ष गावून गावून कित्येक शास्त्रोक्त संगीत गाणारे तरुण गवयी निर्माण झाले आहेत. जीवनपुरी, सारंग, मुलतानी, मधुवंती, भीमपलास, पटदीप, यमन, बागेश्री, माल्कौंस व दरबारीसारख्या प्रचलित रागावर बरीचशी नाट्यपदं आधारलेली असल्यामुळे त्या त्या रागांचा आकलन शास्त्रोक्त संगीताच्या विद्यार्थ्यांना सहज झाले. किंबहुना अशा नाट्यसंगीत गाणार्यांनी शास्त्रोक्त संगीताच्या रुचीला खत घालून त्याचा महाराष्ट्रात बराच प्रसार केला. शास्त्रोक्त गाणारा एखादा राग एक तास दळत बसूनसुद्धा त्याला न्याय देवू शकत नाही, परंतू एखादा नाटकातल पात्र थोड्याच वेळात त्याच रागाच स्वरूप श्रोत्यांच्या समोर पटकन् उभे करू शकते, अशी ताकद ह्या नाट्यसंगीतात आहे. अस असूनसुद्धा निर्मितीच्या बाबतीत हे संगीत गेल्या ३५ एक वर्षात का मागे पडले आहे असा प्रश्न पडतो. अशा परिस्थितीत त्या संगीताचा ऐतिहासिक दृष्ट्या थोडक्यात आढावा घ्यायचा मोह टाळता येत नाही. किंबहुना त्या संगीतात आपल्या भावना जागृत करण्याची किती जबर ताकद आहे याचा उहापोह करावासा वाटतो.

चला तर आपण आता नाट्यसंगीताच्या इतिहासाकडे संक्षिप्त दृष्ट्या वळू या. इतिहासाचार्य राजवाडे यांना तंजावर इथे रामदासी मठात १६९० च्या सुमारास लिहिलेल्या "श्री लक्ष्मी नारायण" या नाटकाची हस्तलिखित प्रत मिळाली. या प्रतवरून मराठी नाटकाची परंपरा ज्ञानेश्वर काळा इतकी जुनी आहे असा राजवाडे यांचा दावा आहे. या नाटकानंतर १५० वर्षे तमाशे, लळीत, दशावतारी खेळ इत्यादी लोककला समाजाचे रंजन करत होत्या. पण नाटकाचा असा खरा प्रयोग कै. विष्णुदास भावे यांनी १८४३ साली सांगली येथे करून मराठी रंगभूमीची सुरवात केली अस म्हणावे लागेल. त्याच सुमारास कै. सोकर बापुजी त्रील्लोकेकर यांनी आपल्या "नलदमर्यती" नाटकाचा प्रयोग मुंबईत केला अस नमूद केले गेले आहे. १८४३ ते १८८५ पर्यंत पौराणिक नाटक महाराष्ट्राच्या रंगभूमीवर चालत आली, त्यात पदे म्हणण्याच काम सर्वस्वी एकट्या सूत्रधाराने अवलंबून असून तो सतत मंचावर असे. अशी पौराणिक नाटके रसिकांचे रंजन करत असताना मराठी रंगभूमीच्या क्षितिजावर एक महान तारा उदयाला आला आणि तो म्हणजे बळवंत पांडुरंग उर्फ अण्णासाहेब किर्लोस्कर. "३१ ऑक्टोबर १८८० रविवारी पुण्याच्या बुधवार पेठेतील ताम्बेकरांच्या वाड्यात आनंदोत्सव नाट्यगृहात 'शाकुंतल' नाटकाचा प्रयोग त्यांनी मोठ्या थाटात सादर केला. नाट्यशास्त्र विधीप्रमाणे पडद्यात त्यांनी पुढील नांदी मोठ्या दिमाखाने गायला सुरवात करणार तो जणुकाय पडदा ओढणार्यांना तेवढा विलंब असह्य होवून त्याने एकदम पडदा वर केला. त्याचबरोबर अण्णासाहेबांनी घेतलेली सूत्रधाराची भव्य मूर्ती प्रगट होवून त्यांचे

गन्धर्वतुल्य आलाप प्रेक्षकांच्या कर्णद्वारा पर्यंत पोहचले. त्याप्रसंगी अण्णांचा रंगभूमीवरचा हा प्रवेश म्हणजे संगीत कलेच्या विश्वकर्माचा अवतार असे लोकास वाटू लागले. "

' पंचतुंड नररुंड मालधर पार्वतीश आधी नमितो !!

विघ्नवर्गनग भग्न कराया विघ्नेश्वर गणपती मग तो !! '

(संदर्भ--किलोस्कर चरित्र-- मुजुमदार)

नाट्य संगीतात नांदीला वेगळ्याच महत्त्व आहे. नांदी श्रोत्यांना नाटकातली पुढील गाणी ऐकाला जणुकाय तयार करत असते. वरील नांदी खमाज रागात बांधली आहे आणि ती ऐकताना श्रोत्यांच्या अंगावर रोमांच उभे राहतात. तसेच ते नाटकातील कथानक ऐकालासुद्धा उत्सुक होतात अशी ह्या नांदीत ताकद आहे. त्याचप्रमाणे हमीर रागात बांधलेली मानापमान नाटकातील प्रसिद्ध नांदी ऐकल्यावर श्रोते त्या नाटकातील अवीट गाणी ऐकाला आतुर होतात. मी येवढेच नमूद करू इच्छितो की नांदी हा नाट्य संगीताचा भाग असून त्यात किती गांभीर्य भरल आहे. ज्यांनी पूर्वीची संगीत नाटक पाहिली असतील त्यांना या विधानाची सत्यता पटेल.

' नमन नटवरा विस्मय कारा आत्मविरोधी कुतूहल धरा !

विवाह करूनी मदन जाळिला मग मदनमित्र इंदू सेविला !! '

'संगीत शाकुंतल' नंतर १८ नोव्हेंबर १८८२ रोजी पुण्याच्या अप्पा बळवंत चौकात असलेल्या 'पूर्णानंद' नाट्यगृहात 'संगीत सौभद्र' सादर करून अण्णासाहेब किलोस्करांनी आपली भूमिका मराठी रंगभूमीच्या इतिहासात चिरस्थायी केली. त्यांनी साकी, दिंडी, कामदा व तत्कालीन समाजात प्रिय असलेल्या गीतांचा उपयोग करून आपली पदे लोकप्रिय केली. अण्णासाहेबांची सरस प्रासादिक आणि सुबोध पद्य रचना ही लोकांच्या तोंडी बसली व महाराष्ट्राच्या घरोघरी पोहचली.

(संदर्भ-- बाळ सामंत-- मराठी नाट्यसंगीत)

परंतु सौभद्र नाटकाच खर यश भाऊराव कोल्हटकर याना जाते. रंगभूमीवर जे असामान्य नटसम्राट झाले त्यात भाऊराव आघाडीचे नट होते. "त्यांचा आवाज अत्यंत पल्लेदार , नाट्यसृष्टीत संगीत नाटके सुरू झाल्यापासून असा चढा व सुरेल आवाज आजतागायत रंगभूमीवर ऐकायला आला नाही. वीर आणि करुण रसांची त्यांची पदे रंगभूमीवर इतकी वठत की वीर रसाच्या पद्य गायनाबरोबर दुखाःचे उसासे नाट्य गृहात निर्माण होत." (संदर्भ--गणपतराव बोडस -- माझी भूमिका) "भावूरावानच्या गळ्यात तानेच चक्र कमी फिरत नसे, पण ते सुदर्शन चक्र ते अशा ओजाने आणि अंदाजाने फेकायचे की श्रोत्यांच्या टाळ्यांच्या कडकडाट घेवून ते परत येई .पदातील वर्णोच्चार टिपून घ्यावेत , शोकांचे आंदोलित स्वर लागले तर श्रोत्यांची अंतःकरण गद्गदावीत, स्वर कायम केला तर नाट्यगृहाचा कानाकोपरा स्वराने भरून जावा .' किती सांगू तुला' 'व्यर्थ मी जन्मले ' 'अरसिक किती हा शेला' ही पदे ज्यांच्या त्यांच्या तोंडी झाली याच कारण भावूरावांचे स्वर्गीय नाट्यसंगीत." (संदर्भ-- गोविंदराव टेंबे-- माझा संगीत व्यासंग)

सौभद्र नाटकातील संगीत किती परिणामकारक आहे या बाबतीत माझा स्वाःचा अनुभव सांगावासा वाटतो. २५ वर्षापूर्वी पुण्यात माझ्या गाण्याच्या कार्यक्रमात मी त्या नाटकातील प्रसिद्ध भजन "कोण तुज सम सांग मज गुरुराया" अगदी जीव ओतून गायलो.समोर बसलेल्या एका वृद्ध शेतकऱ्यांना त्यांचे अश्रू आवरेना. कार्यक्रम संपल्यावर मी त्यांना त्याच कारण विचारल्यावर ते म्हणाले "आपल्या गाण्यातून त्या भजनाचा अर्थ समजून मला माझ्या भावना आवरेना." मला माझ्या गाण्याची पावती मिळाली.

भावूरावानंतर त्यांची जागा नारायण श्रीपाद राजहौंस उर्फ बाल गंधर्व यांनी भरून काढली. त्यांनी १९०५ ते १९५५ सतत ५० वर्ष मराठी मनावर अधिराज्य केल. त्यांच्या संबंधी लिहिताना प्रसिद्ध संगीत तदन्य गोविंदराव टेंबे म्हणतात " संगीताबाबत बाल गन्धर्वामद्धे अनेक गुण आहेत. जवारीदार स्वरेल आवाज, अत्यंत लवचिक गळा, ताल व लय आचा उपजत पक्केपणा ; या शिवाय त्यांच्या गळ्यात अशी काही लडिवाळ लटक होती जणू काय मुलीच्या कानातील डूलच! निर्व्याज लीलेने ते केंव्हा व कोठे हलतील आणि वेड लावतील याचा नेम नाही ! पदांत एखादा विसंवादी स्वर लावतील, पण तो इतक्या सहजपणे व झोकात की चालीला नक्कीच शोभा यायची. त्यांच्या गळ्यात तान म्हणजे तळहाताचा मळ, 'नको नको म्हणत असता गळ्याला लागून जायची आणि तीत पुसटपणा नाही की तालसुराला धक्का नाही. अशी गायकी ४० वर्ष अबाधित रहावी या पलीकडे परमेश्वरी प्रसाद तो काय असू शकेल. " (गोविंदराव टेंबे-- माझा जीवन विहार पृष्ठ ९०). त्यांच्या गाण्याचे आधीपासून वेध लागत व गाणे नंतरही सारखे डोक्यात राहत असे. त्यांच्या गाण्यात "चैन होती" अस मास्तर कृष्णराव फुलंब्रीकर म्हणत. १९०८ साली सौभद्र नाटक पाहिल्यावर संगीतकार केशवराव भोळे म्हणतात "प्रत्येकाने आनंदित अंतःकरणाने आपली प्रत्येक अपेक्षा पूर्ण करणार्या बाल गंधर्वाचे मूक स्वागत केले. टाळी देण्याचे कोणाला भानचू राहिले नाही. त्यांत सर्वांची भावना टाळ्यापेक्षा जास्त दिसून आली. भावूरावानच्या आवाजात तेज होत तर नारायणरावांच्या आवाजात नाजूक मंजुळपणा होता. त्याला झार होती व त्यामुळे तो फारच गोड वाटे." (केशवराव भोळे -- अंतरा पृष्ठ ३४)

सौभद्र नंतर मराठी रंगभूमीवर असामन्य संगीत नाटक आल ते म्हणजे खाडील्करांचे 'मानापमान' १९११ ते जवळजवळ १९८० पर्यंत ते रसिकांना रिझवीत आल आहे. बाल गन्धर्वासारखा अद्वितीय नाट्य संगीत गाणारा नट, नानासाहेब जोगळेकरांसारखा तयारीचा गाणारा व गोविंदराव टेंबे यांच्यासारखा रसिक तज्ञाचे अभिजात संगीत दिग्दर्शनामुळे 'मानापमान' नाटकाने मराठी मनाची पकड घेतली. त्यावेळचे प्रसिद्ध नट गणपतराव बोडसांच्या शब्दात सांगायचं म्हणजे जोगळेकरानी गाण्यात इतकी बहार केली की बाल गंधर्वाची पद फिक्की पडू लागली. 'चंद्रिका ही जणू', 'या नव नवल नयनोत्सवा', 'देहाता शरणागता', 'प्रेम सेवा शरण', 'प्रेम भावे जीव जगिया नटला', ह्या त्यांच्या पदांनी प्रेक्षकाना रंजवले, डुलवले यात शंका नाही. अर्थात बाल गंधर्वाच्या अत्यंत भावनाप्रधान गाण्यांनी, 'नयने लाजवीत', 'खरा तो प्रेमा', 'मला मदन भासे', 'नाही मी बोलत नाथा' ही त्यांची पदे अमर होवून बसली आहेत आणि अजून महाराष्ट्रात स्त्रिया त्यांच्या गाण्यात ही पदे न चुकता गातात. या नाट्यसंगीताच श्रेय गोविंदराव तेम्ब्यांना दिल पाहिजे. नावाजलेले कादंबरीकार ना.सी. फडके यांनी त्यांना महाराष्ट्राच्या नाट्यसंगीताचे शिल्पकार असा उल्लेख केला आहे. हलक्याफुलक्या पूरब थाटाच्या चालीना गन्धर्वानी एकप्रकारचे वजन दिल. मानापमानातील संगीताच्या बाबतीत स्वतः टेंबे म्हणतात "पहिल्या अंकानंतर प्रेक्षकांची कळी खुलली व प्रेक्षकाना संगीताचा दर्जा उच्च आहे अस वाटलं. तिसर्या अंकातील भामिनीची पदे म्हणजे नाजूक संगीताची लयलूट वाटली. वास्तविक पाहता

मी स्वतः बनवलेली अशी त्यांत ' प्रेम सेवा शरण ' ही एकच चाल होती. बाकी सर्व श्रेय निरनिराळ्या चीजा बांधणार्या जुन्या नव्या हिंदी व कर्नाटकी संगीतदन्य विभूतीना आहे.. (गोविंदराव टेंबे-माझा जीवन विहार-पृष्ठ १०६). 'मानापमान' नंतर खाडिल्करांचे ' स्वयंवर ' हे अलौकिक नाटक १९१६ साली रंगभूमीवर आल. त्या नाटकात भास्करबुवा बखल्यानी अत्यंत दुर्मीळ व आकर्षक चाली दिल्या. 'नाथ हा माझा', 'सुजन कसा मन चोरी', 'मम आत्मा गमला', 'स्वकुलतारक सुता', ही सर्व पदे उत्कृष्ट घराणेदार चीजावर आधारलेली आहेत. ती महाराष्ट्रीयच काय पण गुजराती, पारशी आणि सिंधी लोकांच्यासुद्धा तोंडी आली. ही पदे शास्त्रीय संगीतावर आधारलेली असल्यामुळे नाट्यसंगीताचा दर्जा उंचावून त्याला बैठकीच्या गाण्याचे स्वरूप येवू लागले. महाराष्ट्रीय समाजाला देशी, खोकर, बरवा या सारखे अप्रचलित रागांची ओळख व्हायला लागली. १९१९ साली राम गणेश गडकरी यांच 'एकच प्याला' हे नाटक रंगभूमीवर आल त्यांत कवाली, गझल, दादरा या प्रकारच्या गायकीच्या चीजा त्यावेळच्या प्रख्यात गायिका सुंदराबाई यांनी बाल गन्धर्वाना दिल्या. ' कशिया त्यजू पदाला', 'सत्य वदे वचनाला नाथा', 'प्रभू मजवरी कोपला', ही पद गाताना बाल गंधर्व पदांमागील भावनांशी इतके तद्रूप होवून जात की प्रेक्षकांच्या डोळ्यात पाणी यायचं, त्यांना नायिका सिंधू हिचा पति सुधाकरकडून झालेला छळ बघवत नसे, त्यांना सुधाकरच्या दारूच्या व्यसनाची कीव येवून चीड ~~असे~~ मला येवढंच सांगायचं आहे की मंचावरच ह्या जिवंत नाट्यसंगीतात इतक सामर्थ्य आहे की ते आपल्या हृदयाला भिडते.

बाल गंधर्वांचे शेवटचे सामर्थ्यशाली नट म्हणजे गंगाधरपंत लोंढे (१९३०-१९४०) त्यांची 'प्रेम सन्यास' नाटकातील 'प्रणया नवरुची देता' व 'सुखमय आशा' तसच 'अमृतसिद्धी' नाटकातील 'धन्य तूची कांता' 'लहरी अता सुखाच्या' व 'कान्होपात्रा' नाटकातील ' शर लागला तुझा हा घे' ही नाट्यपदे लोकांच्या स्मृतीत कायम राहिली आहेत. 'शर लागला तुझा घे' हे त्यांच नाट्यपद ऐकताना अस वाटते की एखादा प्रियकर त्याच्या प्रेयसीच्या प्रेमाने किती विव्हळला आहे याच प्रतिबिंब त्या पदांत आपल्याला सापडते. त्यांच्यासारखा उंच व पल्लेदार आवाजाचा गायक नट गेल्या ५० एक वर्षात महाराष्ट्रात झाला नाही अस मला वाटते.

लोंढे यांच्यानंतर अवीट गोडव्याने नाट्यसंगीत गाणारा नट म्हणजे छोटा गंधर्व (१९४१ ते १९८०). त्यांनी 'शूरा मी वंदिले', ' भाली चंद्र असे धरिला', 'देहाता शरणागता', 'प्रेम भावे जीव जगिया नटला', 'प्रेम सेवा शरण', 'चंद्रिका ही जणू ठेविया' ही पदे गावून अजरामर करून ठेवली आहेत. त्यांच्या असंख्य रेकॉर्ड्स निघालेल्या असून संगीत रसिक अजूनसुद्धा ती तन्मयतेने ऐकतात व मराठी गायक बैठकीत ती गाणी आवडीने गातात. या बाबतीत एक अनुभव सांगावासा वाटतो, ४०/४५ वर्षापूर्वी मुंबईच्या रवींद्र नाट्यगृहात मी 'मानापमान' बघायला गेलो होतो, त्यांत छोटा गन्धर्वानी 'देहाता शरणागता' हे पद अशा ढंगात सादर केल की प्रेक्षकांनी त्यांना अक्षरशः डोक्यावर घेतलं, टाळ्यांच्या कडकडाटात त्यांना ते पद तीनदा गायला भाग पाडलं आणि त्यांनीसुद्धा ते तीन वेळा निरनिराळ्या पद्धतीने गावून त्या पदाचा उच्चांक गाठला. त्या वेळी जे प्रेक्षक त्या

नाट्यगृहात होते ते धन्य झाले अस म्हणाव लागेल. छोटा गन्धर्वानी सौभद्र नाटकातील पदे 'लाल शाल जोडी', 'बहुत दिन नच भेटलो', 'नभ मेघाने आक्रमिले', 'नच सुंदरी करू कोपा' व 'प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनि' ही गावून भावनांचा उच्चांक गाठला. 'लाल शाल जोडी' या पदातील ओळी 'स्फटिकाची ती सुबक कुंडले डुलताना हलती कानी ! पायी खडावा चटचट करिती' ते असे काही आळवतात की आपल्याला कानातील कुंडले जणुकाय खरच हलतात व पायातील खडावा चटचट करतात याचा भास होतो. 'नभ मेघानी आक्रमिले' या पदात 'कडकड कडकड शब्द करोनी! लखलखीता सौदामिनी' या ओळी गातानासुद्धा आपल्याला मेघांचा गडगडाट व विजेचा कडकडाट याचा भास झाल्याशिवाय राहवत नाही. 'प्रिये पहा रात्रीचा समय सरुनि येत उषःकाल हा' हे पद गाताना ते सुभद्रेला रात्रीच्या आनंदाची आणि पहाटेच्या ताजेपणाची आठवण कसे करून देतात हे भावना प्रदर्शित करण्याच एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. त्याचप्रमाणे छोटा गन्धर्वानी 'मृच्छकटिक' नाटकातील दरबारी रागातील 'रजनीनाथ हा नभी उगवला' व माल्कौंस रागातील 'तेची पुरुष दैवाचे' ही पदे अशी काय सादर केली आहेत की क्षणात त्या रागांचे स्वरूप ते आपल्या नजरेसमोर उभे करतात. ही त्यांची किमया श्रोत्यांच्या मनावर कायमची कोरली गेली आहेत. ना. ग. जोशींच्या 'देव माणूस' नाटकातील पदे 'सुखवी तया संसारा', 'छळी जीवा दैव गती', 'चांद माझा हा हासरा', व 'दिलरुबा मधुर हा' ही अत्यंत उत्कटतेने गावून नाट्यसंगीताला पूर्ण न्याय दिला आहे.

किर्लोस्कर, खाडिलकर आणि देवल यांच्या नंतर विद्याधर गोखले यांच्या नाटकांनी म्हणजे १९६० नंतर मराठी रंगभूमीला पुनः एकदा उजाळा दिला. त्यांच्या 'सुवर्णतुला', 'पंडितराज जगन्नाथ', 'मंदारमाला', 'मदनाची मंजिरी', 'जयजय गौरीशंकर', 'मेघमल्हार', व 'स्वरसम्राट्नी' या नाटकांनी मराठी नाट्यसंगीताला पुनरुज्जीवित केले. त्यांत प्रसाद सावकारांनी 'रागिणी मुख चंद्रमा', 'रतीहुनी सुंदर' 'जय गंगे भागीरथी', 'भरे मनात सुंदरा' व राम मराठेनी 'जय शंकरा', 'सोहम हर डमरू बाजे' व 'बसंत की बहार आयी' या पदांनी एक वेगळीच बहार आणली. १९६४ नंतर वसंत कानेटकर यांच्या 'मत्स्यगन्धा' नाटकात रामदास कामतांनी 'देवाघरचे ज्ञात कुणाला', 'गुंतता हृदय हे' 'नको विसरू', त्याचप्रमाणे शिरवाडकरांच्या 'ययाती आणि देवयानी' नाटकात 'यतीमम मानीत या' व 'प्रेम वरदान' ही नाट्यगीत गावून नाट्य संगीताला वेगळच वळण दिले. त्यांत रागदारी संगीतापेक्षा भावगीतांच्या संगीताचा अंतर्भाव वाटतो. परंतु पुरुषोत्तम धार्वेकरांच्या 'कट्यार काळजात घुसली' या नाटकांनी १९६७ नंतर मराठी नाट्यसंगीतात एक प्रकारची क्रांती घडवून आणली. त्याच मुख्य कारण म्हणजे जितेंद्र अभिषेकी या गायक संगीत दिग्दर्शकांनी मराठी नाट्यसंगीतात अप्रचलित रागांचा अंतर्भाव केला व श्रोत्यांनीसुद्धा त्याला भरपूर प्रतिसाद दिला. या नाटकात वसंतराव देशपांडे यांनी उस्तादी थाटात नाट्यगीत गावून प्रेक्षकाना भारावून टाकले. या नाटकामुळे संगीत नाटक पुनः एकदा रंगभूमीवर येतील अशी आशादायक चिन्ह दिसू लागली.

नाट्य संगीताच्या संक्षिप्त इतिहासाचा आढावा घेतल्यानंतर अस वाटते की १९६७ नंतर म्हणजे 'कट्यार काळजात घुसली' या नाटकानंतर निर्मितीच्या बाबतीत हे संगीत मागे पडत चालल आहे का ? याच मुख्य कारण म्हणजे त्यावेळची बदलती परिस्थिती, सिनेसंगीत त्याची जागा झपाट्याने घेत होती. सिनेसंगीतातील एखादी चांगली रेकॉर्ड आपण पुनः पुनः ऐकू शकतो, त्याचप्रमाणे एखाद्या जुन्या नाट्यगीताची रेकॉर्ड सुद्धा ऐकू शकतो, फरक येवढाच आहे की मंचावर्च्या जिवंतपणाचा त्यांत अभाव असतो. नाट्य संगीत प्रत्येक प्रयोगात अधिकाधिक खुलून दिसते कारण गाणार्या नट नटीना त्यांच गाण्यातल कसब दाखवायला भरपूर वाव असतो. आता आपल्याला या संगीताचा आस्वाद घेताना तो रेकॉर्ड ऐकण्यापुरता मर्यादित ठेवावा लागतो. अर्थात, हल्ली बैठकीत बरेच गाणारे आपापल्या कुवतीनुसार नाट्यगीत सादर करतात तो भाग वेगळा. तसच बदलत्या परिस्थितीनुसार व मनोरंजनाच्या बदलत्या साधनामुळे लोकांच्या रुचीमद्धे बदल होण हे अरिहार्य आहे. दुसरे मुख्य कारण म्हणजे वेळेच बंधन लोकांच्या मनोरंजनाच्या आड येवू लागल. पूर्वी संगीत नाटक मध्यरात्री नंतरसुद्धा चालायची आणि त्यामुळे गाणार्या नट नटीना त्यांच कसब दाखवताना कालमर्यादा नव्हती. आता नाट्यसंगीत सुद्धा धावत पळत गाव लागते, कारण प्रेक्षकाना आपण घरी वेळेवर पोहचतो की नाही याची काळजी असते. तेंव्हा नाट्य संगीत १९०० ते १९६७ पर्यंत जिवंत राहून सारख खुलत गेल. किंबहुना प्रतिभाशाली गाणार्यांसाठी संगीत नाटक लिहिली गेली अस म्हणाव लागेल. किलोस्कर, खाडिलकर, देवल आणि गडकरी यांनी सौभद्र, मानापमान, स्वयंवर, संशय कल्लोळ आणि एकच प्याला ही नाटक, बाल गंधर्व, केशवराव भोसले, जोगळेकर यांच्यासारख्या तयारीच्या गाणार्यांसाठी लिहिली होती याल शंका नाही. बाल गंधर्वांच्या जवळजवळ उतरत्या काळात लोंढे आणि छोटा गंधर्व यांनी (१९३० ते १९७५ या काळात) नाट्यसंगीताला बर्‍याच वरच्या पातळीवर नेवून ठेवलं. त्या तोडीचे नाट्य संगीत गाणारे त्याच्यानंतर झाले नाहीत. राम मराठे, वसंतराव देशपांडे, प्रसाद सावकार व रामदास कामत यांनी नंतरच्या काळात नाट्यसंगीतात बहुमोलाची कामगिरी केली परंतु ते पूर्वीच्या गाणार्यांची उंची गाठू शकले नाहीत अस तज्ञांच मत आहे. असो. आपल नाट्य संगीत येवढ समृद्ध व ज्याच्या पाठी १५० वर्षांचा इतिहास आहे आणि जे आपल्या संस्कृतीचा अविभाज्य भाग होवून बसले ते तेवढ्याच जोमाने पुढे चालू राहावे आणि त्याच्यासाठी पूर्वीप्रमाणे उत्तम नाटककार आणि चांगले गाणारे नट नटी जन्मास यावेत ही ईश्वरचरणी प्रार्थना.